

# Les esponges d'Aquil·les

Marta OLLER GUZMÁN

## RESUM

Segons Aristòtil, les esponges d'Aquil·les eren un dels quatre tipus d'esponges coneguts a l'Antiguitat. Denses i resistents, eren emprades en la panòpia militar com a revestiment de cascs i de gamberes, però també per a fabricar pinzells i en teràpies medicinals. En aquesta contribució analitzarem un conjunt de testimonis literaris que documenten l'ús d'aquestes esponges i la seva vinculació amb l'heroi Aquil·les.

## PARAULES CLAU

Esponja, Aquil·les, heroi, Aristòtil, panòpia, medicina

## ABSTRACT

According to Aristotle, the Achilles sponges were one of the four types of sponges known in Antiquity. Close-textured and very strong, they were used for lining helmets and greaves, but also for making paintbrushes and with medical purposes. In this contribution we will analyse some sources about this sponges and their association with Achilles.

## KEY WORDS

Sponges, Achilles, Aristotle, heroes, panoply, medicine.

Sota la designació “d'Aquil·les” eren coneguts a l'Antiguitat diversos objectes l'origen o la funció dels quals estaven lligats, en el pensament popular, a la figura de l'heroi: els textos documenten una coca de civada d'Aquil·les (ή Ἀχίλλειος μᾶζα ο κριθή), una planta aquil·lea (ή Ἀχίλλειος, coneguda també com a μυριόφυλλον) i unes esponges d'Aquil·les (ὁ Ἀχίλλειος σπόγγος). Les tradicions que associen cadascun d'aquests objectes amb l'heroi són sovint secundàries, però ens proporcionen informació d'interès sobre episodis menys coneguts de la biografia mítica d'Aquil·les, o bé sobre aspectes concrets de la seva personalitat, que complementen i enriqueixen

la visió fonamentalment homèrica que en tenim. L'objectiu d'aquest treball serà estudiar una d'aquestes tradicions, la relativa a les anomenades "esponges d'Aquil·les".

Les esponges estan àmpliament documentades en la literatura grega des dels primers testimonis homèrics. Els seus usos són molt diversos i comprenen des de la higiene personal<sup>1</sup> i la neteja de taules<sup>2</sup>, fins a la neteja de sabates<sup>3</sup>, la utilització com a taps dels vasos<sup>4</sup> i les teràpies mèdiques<sup>5</sup>, entre altres. També en les representacions ceràmiques l'esponja està ben documentada, sobretot en escenes de gimnàs i palestra, en què forma part d'un equip bàsic de neteja juntament amb l'estríjol i l'aribal d'oli<sup>6</sup>.

Aquesta utilització intensiva de l'esponja en múltiples àmbits de la vida quotidiana anava lligada a tota una activitat comercial d'extracció i venda d'esponges de què també les fonts es fan ressò<sup>7</sup>, posant particular èmfasi en la descripció de la feina del recol·lector d'esponges, conegut amb el nom d'"esponjaire" (σπογγεύς, "bus d'esponges" (σπογγοκολυμβητής), "caçador d'esponges" (σπογγοθήρας) o "tallador d'esponges" (σπογγοτόμος)<sup>8</sup>. En la major part d'aquests casos, les esponges són designades amb el terme genèric de σπόγγος (més rarament, σφόγγος), però a partir de la *Història dels animals* d'Aristòtil, en què, per primera vegada, es fa una classificació de les esponges d'ús comú, tenim coneixença no només de la diversitat de poríferes comercialitzades a l'Antiguitat, sinó també dels noms amb què eren conegudes les diferents espècies. És en aquest tractat de zoologia on trobem el primer esment de les esponges d'Aquil·les. Segons Aristòtil:

d'esponges, n'hi ha de tres tipus: la clara, la densa i, en tercer lloc, la que anomenen d'Aquil·les, més fina, densa i forta, que es col·loca sota els cascs i les gamberes i el cop fa menys soroll. Aquesta és

<sup>1</sup> El primer esment d'aquest ús es troba en Hom. *Il.* 18,414-415.

<sup>2</sup> Els testimonis més antics es troben en Hom. *Od.* 1,109-112; 20,151-153; 22,438-439.

<sup>3</sup> El primer esment en Ar. *V.* 600, per altres exemples *vid.* BRYANT (1899) 92.

<sup>4</sup> Ar. *Ach.* 463. Sobre un possible exemple d'aquesta esponja-tap en un vas ceràmic, *vid.* IMMERWAHR (1948) 184 i 189-190.

<sup>5</sup> Molt ben documentades en els tractats hipocràtics com a part de l'instrumental mèdic o bé per a fabricar medicaments, *cf.* VOULTSIADOU (2007) 1761, COUCH (1936) 206.

<sup>6</sup> VANHOVE (1992) 65-68, SÁNCHEZ (2005) 45.

<sup>7</sup> Un recull de fonts comentades en VOULTSIADOU (2007) 1760, FROST (1968) 181-184.

<sup>8</sup> DELG s.v. σπόγγος.

molt escassa. De les esponges denses, les que són més dures i aspres s'anomenen "bocs". [...] Les esponges clares són les més grans i abunden sobretot a la zona de Lícia, i les denses són les més toves. Certament, les aquil·les són més compactes que aquestes<sup>9</sup>.

L'estagirita distingeix tres tipus bàsics d'esponges que vénen definits per les seves característiques físiques: l'esponja "clara" (ὁ μανός, avui *hippospongia communis* Lamarck 1813 o "esponja de cavall") que era de textura menys compacta i la més gran de mida; l'esponja "densa" (ὁ πυκνός, avui *spongia officinalis* Linnaeus 1759 o "esponja de bany"), la més suau de totes; l'esponja "boc" (ὁ τράγος, avui *spongia zimocca* Schmidt 1862), que Aristòtil considera un subgènere de la densa, era més dura i aspra que l'anterior; i l'esponja "d'Aquil·les" (ὁ Ἀχιλλεῖος, avui *spongia agaricina* Pallas 1766 o "orella d'elefant") que era fina, de gran compacitat i resistència, però molt rara de trobar<sup>10</sup>.

En les expressions del tipus "anomenen" (καλοῦσιν) o "s'anomenen" (καλοῦνται) del passatge, queda manifest que Aristòtil no crea una nomenclatura nova per a identificar cada espècie, sinó que recull les denominacions habituals en el llenguatge quotidià, que són majoritàriament de caràcter descriptiu. Aquest fet sovint ha estat considerat un entrebanc pels biòlegs, en la mesura que dificulta la identificació i l'establiment de correspondències amb les designacions científiques actuals<sup>11</sup>, però pot resultar de gran utilitat per a filòlegs i estudiosos de l'Antiguitat en general, ja que ens permet conèixer no només el lèxic grec vinculat al món dels animals, sinó també aspectes de *realia* interessants, com, p. ex., en el cas que ens ocupa, la creença difosa de la relació entre el tercer tipus d'esponges i l'heroi Aquil·les.

Segons diu el mateix Aristòtil, l'esponja aquil·lea era emprada com a revestiment en els cascs i les gamberes a fi i efecte que els cops sonessin menys fort, un ús per al qual la morfologia d'aquest tipus d'esponja s'adiu perfectament, ja que és molt prima i a la vegada resistent. Hom esperaria que aquesta designació popular estigués fo-

<sup>9</sup> ARIST. HA 548b: Ἔστι δὲ τῶν σπόγγων τρία γένη, ὁ μὲν μανός, ὁ δὲ πυκνός, τρίτος δ' ὃν καλοῦσιν Ἀχιλλεῖον λεπτότατος καὶ πυκνότατος καὶ ἰσχυρότατος· ὃν ὑπὸ τὰ κράνη καὶ τὰς κνημίδας ὑποτιθέασιν, καὶ ἤττον ἢ πληγὴ ψοφεῖ. Σπανιώτατος δὲ γίγνεται οὗτος. Τῶν δὲ πυκνῶν οἱ σκληροὶ σφόδρα καὶ τραχεῖς τράγοι καλοῦνται. [...] Μέγιστοι μὲν οὖν οἱ μανοί, καὶ πλείστοι περὶ τὴν Λυκίαν, μαλακώτατοι δ' οἱ πυκνοί· οἱ γὰρ Ἀχιλλεῖοι στιφρότεροι τούτων εἰσίν.

<sup>10</sup> Per la identificació de les esponges seguim VOULTSIADOU & VAFIDIS (2007) 113-114.

<sup>11</sup> VOULTSIADOU & VAFIDIS (2007) 115.

namentada en una pràctica àmpliament difosa i coneguda en el món grec, però, la realitat és que són molt pocs els passatges que hi fan referència i tots ells són força més tardans: d'una banda, Tit Livi afirma que en la panòplia dels guerrers samnites:

la cuirassa del pit estava revestida d'esponja i la cama esquerra anava protegida per una gamera<sup>12</sup>.

Aquesta descripció es correspon exactament amb la funció que Aristòtil atribueix a les esponges d'Aquil·les, però el context s'allunya clarament de l'àmbit grec i no aporta res de significatiu per al nostre estudi, enllà de corroborar l'existència d'aquesta pràctica en altres pobles del món antic. D'altra banda, en un passatge molt posterior del comentari de la *Ilíada* d'Eustaci, s'inclou la informació següent:

no obstant això, l'esponja d'Aquil·les té quelcom de rellevant en relació amb les esponges restants, és delicada quan es posa sota els cascs -probablement d'acord amb una troballa d'Aquil·les-, perquè el ferro no fregui el cap<sup>13</sup>.

En aquest fragment, Eustaci recull de nou la tradició aristotèlica sobre l'ús específic d'aquest tipus d'esponges, però hi afegeix un parell de dades interessants. En primer lloc, n'atribueix directament la invenció a Aquil·les, per bé que amb una certa reserva. Sembla que l'autor intenta aclarir d'aquesta manera l'origen del nom amb què eren conegudes des d'antic aquestes esponges, però la cautela amb què ho fa ens mena a concloure que, amb tota versemblança, ja en el seu temps, en ple segle XII, no es conservava cap relat etiològic que expliqués amb claredat quin era el lligam entre l'heroi i aquests animals marins. En segon lloc, Eustaci innova pel que fa a la finalitat amb què els cascs es folraven d'esponja, que ara ja no és esmorteir el soroll, sinó evitar el frec del metall directament sobre el cap. Aquest canvi és sorprenent, perquè la utilització de les esponges com a materials insonoritzadors està documentada com a mínim en un altre passatge de contingut militar: en la *Poliorcètica* d'Enees el Tàctic, autor de la primera meitat del segle IV aC, es donen alguns consells per tallar una estaca amb eficàcia i silenciosament:

quan hom serri una estaca en dos, que hi posi oli al damunt, perquè es tallarà més de pressa i amb menys soroll. Si a més a més s'emboliquen

<sup>12</sup> Liv. 9,40,3: *spongia pectori tegumentum et sinistrum crus ocrea tectum*.

<sup>13</sup> Eust. in Il. 10,217: ὁ μέντοι Ἀχιλλεῖος σπόγγος ἅλλ' αὐτὸς ἔχει τι ἐξέχον πρὸς τοὺς λοιποὺς, ὑποκείμενος ἀπαλὸς ταῖς περικεφαλαίαις καθ' εὐρῆσιν ἴσως Ἀχιλλέως, ἵνα μὴ ὁ σίδηρος τρίβῃ τὴν κεφαλὴν.

amb una esponja tant la serra com l'estaca, el soroll s'amortirà molt més<sup>14</sup>.

D'aquest passatge es desprèn que els antics coneixien bé l'eficàcia de les esponges a l'hora de reduir el soroll i se'n servien en l'àmbit militar. No és, doncs, estrany que Aristòtil parli d'un folre d'esponja per a disminuir el retruny de les armes durant el combat. Aquest ús no exclou el que documenta Eustaci, ja que és evident que les mateixes esponges, en ser col·locades sota els cascs i les gamberes, també evitarien que el metall entrés en contacte directe amb la pell i la protegirien d'irritacions. Si bé és cert que hom documenta la utilització d'altres materials per al revestiment de les armadures entre els grecs, com ara el feltre (πίλος) que farcia el famós casc de dents de porc senglar de Meríones<sup>15</sup>, sembla que només les esponges d'Aquil·les haurien tingut un efecte insonoritzador, fet que probablement els hauria proporcionat un valor afegit. D'altra banda, segons diu Aristòtil, aquestes esponges eren les més escasses de totes (σπανιώτατος), de manera que disposar d'un casc o d'unes gamberes folrades d'aquil·les deuria ser una raresa costosa, un petit luxe reservat a una minoria adinerada. En suport d'aquesta hipòtesi, hom pot llegir l'entrada següent en el lèxic anònim, d'època bizantina primerenca, conegut amb el títol de *Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καὶ ῥητόρων πολλῶν*:

Aquil·les: així eren anomenades a Atenes algunes civades, perquè eren grosses i indeferenciades; de les esponges cares, també en deien aquil·les<sup>16</sup>.

L'escassetat i el cost elevat d'aquest tipus d'esponges podrien explicar per què, malgrat la seva potencial utilitat en les panòplies militars, els revestiments d'aquil·les estan molt mal documentats. De fet, en els pocs casos en què les esponges d'Aquil·les són esmentades en la literatura posterior a Aristòtil, ja no se les associa amb les armadures, sinó amb activitats tan diferents com la pintura i la medicina.

<sup>14</sup> AEN.TACT. 19,1: Διαπρίνοντα δὲ μοχλὸν ἔλαιον ἐπιχειν· θάσσον γὰρ καὶ ἀσφοητὶ μάλλον πρισθῆσεται. Ἐὰν δὲ καὶ σπόγγος ἐπὶ τε τὸν πρίονα καὶ τὸν μοχλὸν ἐπιθεθῇ, πολλῷ κωφότερος ὁ ψόφος ἔσται.

<sup>15</sup> HOM. II. 10,263-265.

<sup>16</sup> SYNAG. 474,11-13 Bekker: Ἀχιλλεῖοι· οὕτω κριθαὶ τινες ἐκαλοῦντο Ἀθήνησιν, ἀδραὶ τε καὶ ἀδιάφοροι οὔσαι, καὶ τῶν σπόγγων δὲ τοὺς πολυτελεῖς Ἀχιλλεῖους ἐκάλουν.

En la *Història Natural* de Plini el Vell les esponges d'Aquil·les són esmentades en el marc d'una nova classificació de les esponges d'ús comú:

Hom admet que hi ha tres tipus d'esponges: l'esponja espessa, molt dura i aspra, és anomenada *tragos*; l'esponja espessa i més tova, *manos*, i la menys densa, d'on provenen els penicils, Aquil·lia<sup>17</sup>.

Plini sembla seguir el model aristotèlic, en la mesura que també distingeix tres tipus bàsics d'esponja i adapta la nomenclatura grega original al llatí. Ara bé, la descripció pliniana de cadascun dels tipus inclou variants tan substancials que, en sentit estricte, només un dels tipus llatins es correspon plenament amb el precedent grec: l'esponja *tragos* o "boc", que en tots dos casos es caracteritza per ser particularment densa, dura i aspra. Pel que fa a l'esponja *manos* –del grec *μανός* "clara", "poc densa"–, aquí és descrita com a espessa i més tova, en una confusió aparent amb l'esponja *πυκνός* d'Aristòtil, que era efectivament de textura compacta i la més blana de totes. Quant a l'esponja d'Aquil·les o Aquil·lia, també en aquest cas Plini difereix, ja que diu que es tracta de la menys densa, contradient la descripció de l'estagirita, en què precisament es posava de relleu la densitat com un dels trets més destacables d'aquest exemplar de porífera. Aquesta barreja tipològica és realment desconcertant i planteja dubtes sobre quina va ser la font directa de Plini en els capítols consagrats als animals marins<sup>18</sup>.

Una altra qüestió complicada en la interpretació d'aquest passatge és el significat exacte del terme *penicilli*. Etimològicament, el mot *penicillus*, igual com *peniculus*, és un diminutiu derivat de *penis* "cua", que sembla haver designat diversos objectes amb una estructura similar: un pal, més o menys llarg, a la punta del qual es fixava un material més flonjo, com ara una esponja, amb què es treballava. D'aquest valor semàntic bàsic, derivarien els significats de "pinzell", "brotxa", que estan a bastament documentats en la literatura llatina. Caldria, doncs, considerar la possibilitat que les esponges d'Aquil·les haguessin servit per a confeir alguna mena de pinzell o de brotxa particular, ja que, de fet, les esponges formaven part de les eines habituals

<sup>17</sup> PLIN. *nat.* 9,148: *Spongearum tria genera accepimus: spissum ac praedurum et asperum tragos uocatur, spissum et mollius manos, tenue densumque, ex quo penicilli, Achillium.*

<sup>18</sup> Sobre la qüestió de les fonts, *vid.* CAPPONI (1990) 47.

del pintor i de l'escriptor, sobretot per esborrar errades, tal i com demostra aquest passatge de l'*Agamèmnon* d'Èsquil:

Ai, dels afers humans! Mentre van bé, hom podria equiparar-se a una ombra, però, quan van malament, d'una tirada una esponja humida n'ha esborrat el dibuix<sup>19</sup>.

Un altre exemple significatiu es pot llegir en el relat de Plini sobre els esforços de Protògenes de Caunos o Xantos, il·lustre pintor del segle IV aC<sup>20</sup>, per reproduir amb els pinzells i els colors la bava en la boca d'un gos, de forma que en resultés una imatge d'aparença real:

(Protògenes) amb l'esperit inquiet i turmentat, perquè volia que en la pintura hi hagués quelcom de vertader i no pas de versemblant, havia eixugat i canviat el pinzell moltes vegades, sense quedar-ne mai satisfet. En últim terme, enfadat amb l'art, perquè es podia distingir, va llançar l'esponja contra el lloc maleït del quadre i l'esponja va col·locar els colors que duïa de la manera com Protògenes havia desitjat amb afany, i l'atzar va fer la natura en la pintura<sup>21</sup>.

Tot i que la identificació dels *penicilli* d'aquil·les amb una mena de pinzells d'esponja és molt versemblant, cal tenir en compte una altra possibilitat d'interpretació del terme, que ens ve donada pel mateix Plini, en una nota posterior sobre les aplicacions medicinals de les sponges:

De les sponges, el tipus més tou són els penicils que aplicats amb mel damunt dels tumors dels ulls els calmen; el mateix per dissipar la inflamació ocular, sobretot amb aigua. Cal que els penicils siguin molt fins i tous. També s'apliquen les sponges mateixes amb vinagrada sobre les secrecions i amb vinagre calent per als mals de cap<sup>22</sup>.

En aquest passatge els penicils ja no són presentats com uns pinzells fets d'esponja aquil·lea, sinó com un tipus d'esponges concret amb uns usos terapèutics específics. És interessant destacar que les espon-

<sup>19</sup> AESCH. A. 1327-1329: ἰὼ βρότεια πρᾶγματ'· εὐτυχοῦντα μὲν / σκιάι τις ἂν πρέψειεν, εἰ δὲ δυστυχῇ, / βολαῖς ὑγράσσωσιν σπόγγος ὥλεσεν γραφήν.

<sup>20</sup> ROBERTSON (1981) 180.

<sup>21</sup> PLIN. nat. 35,103: *Anxio animi cruciatu, cum in pictura uerum esse, non uerisimile uellet, abtarserat saepius mutaueratque penicillum, nullo modo sibi adprobans. Postremo iratus arti, quod intellegeretur, spongeam impegit inuiso loco tabulae, et illa reposuit ablato colore qualiter cura optauerat, fecitque in pictura fortuna naturam.*

<sup>22</sup> PLIN. nat. 31,125: *mollissimum genus earum (i.e. spongearum) penicilli. oculorum tumores sedant ex mulso impositi, iidem abstergendae lippitudini, utilissime ex aqua; tenuissimos esse mollissimosque oportet. imponuntur et spongeae ipsae epiphoris ex posca et ex aceto calido ad capitis dolores.*

ges d'Aquil·les tenien uns usos mèdics molt similars, si més no pel que fa a les cures dels ulls i als mals de cap. Per als ulls, una glossa d'Hesiqui d'Alexandria recull aquesta tradició:

d'Aquil·les: Aristòfanes a *Cavallers* i Sòfocles a *Escites*. Alguns anomenen d'Aquil·les el blanc (dels ulls?). Alguns, en canvi, diuen que és una esponja amb què es netegen els ulls<sup>23</sup>.

Per als mals de cap, un fragment de Galè sobre les teràpies del metge grec Erasístrat, que visqué a cavall dels segles IV i III aC, recull el consell següent:

Erasístrat diu que la millor prevenció per als estats de calor excessiva, quan hom es disposa a exposar-se al sol, és si et poses damunt del cap una esponja plana, densa i de forma còncava que hagi mullat en aigua i hagi escorregut del tot<sup>24</sup>.

Tot i que Galè no especifica el nom de l'esponja amb què s'ha de protegir el cap de la insolació, en un estudi recent d'aquest passatge hom defensa que es tracta d'una *spongia agaricina* o esponja d'Aquil·les, caracteritzada precisament per la seva finor i compacitat<sup>25</sup>.

La vinculació de les esponges aquil·les amb la medicina evoca la caracterització d'Aquil·les com a heroi mèdic, coneguda des dels primers testimonis homèrics en què queda constància dels coneixements iàtrics del Pelida com a resultat del seu aprenentatge al costat del centaure Quiró<sup>26</sup>.

Aquest aspecte de la personalitat d'Aquil·les pren particular rellevança en alguns episodis concrets de la seva biografia mítica, com, p. ex., el de Tèlef<sup>27</sup>, rei dels misis, que està ben documentat en re-

<sup>23</sup> Hsch. A8880 Latte: Ἀχιλλείων Ἰππεῦσιν (v. 819) Ἀριστοφάνης καὶ Σοφοκλῆς Ἐκύθαις (fr. 507). Ἀχιλλείων, ἔνιοι δὲ τῶν λευκῶν. τινὲς δὲ σπόγγον φασί, οἷς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀποψῶνται.

<sup>24</sup> Gal. 12,511,4 K: Ἐρασίστρατος δὲ φησι μέγιστον εἶναι προφυλακτικὸν ἐπὶ τῶν θερμότερων ἔξεων, ὅταν ἡλιοῦσθαι μέλλωσιν, εἰ σπόγγον πλατὺν καὶ πυκνὸν καὶ κοῖλον βρέξας εἰς ὕδωρ καὶ ἐκπιέσας σφόδρα ἐπιθήσεις τῇ κεφαλῇ.

<sup>25</sup> VOULTSIADOU (2007) 1762.

<sup>26</sup> Hom. Il. 9,823-836, en què Eurípil, ferit per una fletxa, demana a Pàtrocle que li apliqui sobre la ferida els φάρμακα [...] τὰ σε προτίφασιν Ἀχιλλῆος δεδιδάχθαι, / ὃν Χείρων ἐδίδαξε, δικαιοτάτος Κενταύρων "remeis [...] que diuen que tu vas aprendre d'Aquil·les, a qui Quiró, el Centaure més just, va ensenyar". Una bona síntesi crítica sobre la formació mèdica d'Aquil·les a ROUSSEL (1991) 100-101 i 111-114.

<sup>27</sup> Per a un recull de fonts sobre el mite de Tèlef, *vid.* ROUSSEL (1991) 185-196.

presentacions artístiques des d'època força primerenca<sup>28</sup>. També es manifesta en un culte tardà de la ciutat de Termessos, on Aquil·les fou venerat sota l'epiclesi de Ἰητήρ<sup>29</sup>, i fins i tot en una etimologia popular del nom segons la qual Ἀχιλλεύς vindria a significar "el que dissipa el dolor"<sup>30</sup>. Tenint en compte aquestes dades, seria raonable intentar establir una relació entre l'origen de la designació de les esponges aquil·les i els coneixements mèdics d'Aquil·les, però no hi ha cap testimoni que doni suport a aquesta hipòtesi.

Les fonts, en canvi, semblen prioritzar una explicació basada en l'associació d'aquestes esponges amb la lluita i la panòplia militar, posant èmfasi en el vessant més pròpiament èpic del personatge, que el consolidà com un model de guerrer i, fins i tot, d'atleta al llarg de tota l'Antiguitat. En són exemples prou significatius la veneració d'Aquil·les per part dels efebs esparciates<sup>31</sup>, l'esforç per emular-lo d'alguns dels atletes més il·lustres, com ara Teàgenes de Tassos<sup>32</sup>, o bé les anomenades estàtues Aquil·les, habituals en els gimnasos, que, segons Plini, representaven un jove nu sostenint una llança i de les quals, en opinió d'alguns estudiosos, el Dorífor de Policlet n'hauria estat un exemplar insigne<sup>33</sup>.

<sup>28</sup> KEMP-LINDEMANN (1975) 64-67. En una representació ben coneguda del pintor Sòsias (*LIMC* n. 468, lám. 106) s'hi pot veure Aquil·les embenant el braç de Pàtrocle.

<sup>29</sup> TAM III i 348; per al comentari de la inscripció, *vid.* OLLER GUZMÁN (2004) 191-193.

<sup>30</sup> EM s.v. Ἀχιλλεύς παρὰ τὸ ἄχος λύειν· ἱατρὸς γὰρ ἦν.

<sup>31</sup> PAUS. 3,20,8.

<sup>32</sup> PAUS. 6,5,5.

<sup>33</sup> PLIN. *nat.* 34,10,18. Sobre el Dorífor interpretat com Aquil·les, *vid.* POLLINI (1995) 273.